

BAŞKURTÇA DİL İNCELEMELERİ¹

Vilmos PRÖHLE

Çev. Hüsni Çağdaş ARSLAN²

ÖZET

Bu çalışma, Macar oryantalist Vilmos Pröhle'nin Ufa bölgesine yaptığı inceleme gezisindeki deneyimlerine dayanarak, Başkurt Türkçesi ile ilgili tutmuş olduğu notlarını aktardığı “Baskir Nyelvtanulmányok”³ adlı makalesinin Macarcadan Türkçeye çevirisidir.⁴ Pröhle'nin çalışması iki bölümden oluşmaktadır: I. Ses Bilgisi ve II. Biçim Bilgisi.

Anahtar kelimeler: Ufa, Başkurt Türkçesi, ses bilgisi, biçim bilgisi.

THE LINGUISTIC STUDIES OF BASHKIR

ABSTRACT

This study is the translation from Hungarian into Turkish of the article named “Baskir Nyelvtanulmányok” written by Vilmos Pröhle, a Hungarian orientalist who

¹ Şimdiki dil incelemelerimin malzemelerini, Saygıdeğer Din ve Milli Eğitim Bakanı Beyefendinin maddi desteğiyle Ufa'daki guberniada inceleme gezisinde olduğum 1901 yazında topladım. Aynı zamanda Başkurt bölgeleriyle doğrudan temas kuran Tatar dilini de inceledim ve incelemelerimde kullanılmış olan “Tatarca” ifadesi çoğunlukla kişisel deneyimlerime dayanmaktadır.

² Çukurova Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı, hcarslan@cu.edu.tr.

³ Bu makalenin ilk basımı: “Baskir Nyelvtanulmányok (Baschkirische Sprachstudien) I.”, *Keleti Szemle*, IV. Kötet, Budapest, 1903, s. 194-214. Tıpkıbasımı: “Baskir Nyelvtanulmányok (Baschkirische Sprachstudien) I.”, *Uralic and Altaic Series*, Volume 66/4, Indiana University Publications, (Ed.) Thomas A. Sebeok, Bloomington, 1966 (Çevirenin notu).

⁴ Transkripsiyon da Macarca metin gibi Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca [] işareti içindikiler, açıklamak amaçlı eklemelerdir (Çevirenin notu).

conveyed that he made notes in relation to Bashkir language based on the experiences of his expedition in Ufa region. Pröhle's work consists of two parts: I. Phonetics and II. Morphology.

Key words: Ufa, Bashkir Turkish, phonetics, morphology.

I. Ses Bilgisi

Ufa bölgesindeki Başkurt dilinde şu sesler bulunmaktadır: *a, a, ā, e, b, ç, c, d, δ, é, ı, f, g, γ, h, χ, i, y, k, l, m, n, η, o, ö, p, r, s, ş, t, ʒ, u, ü, w, z, j.*

Sesliler: *a, a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü,* bunlar arasından:

a, temiz açık *a*, Osmanlı Türkçesindeki gibi: *turnak* tırnak, *yırak* ırak, uzak; ilk hecede sadece yabancı sözcüklerde bulunur: *fantan* su işleri, fiskiye(li havuz).

a, Macarcadaki kısa *a* ile aynı sesletime sahiptir; asıl *a* yerine ilk hecede ya da önceki hece içindeki *o, u* seslerinden sonra ikinci hecede (eğer ön ya da son ek değilse) bulunur: *ata* ata, Osmanlı Türkçesi: *ata*; *torna* turna, Osmanlı Türkçesi: *turna*; *uḡal* (*usıl*) kötü/şeytan, Çağatayca: *usal*. Yabancı sözcüklerde düzensizlik vardır: *kadar*, Arapça: قدر, *cumya* Cuma, Arapça: جمعه; ancak *hawa*, Arapça هوا.

ā'yı, uzun *a*'yı sadece yabancı sözcüklerde kullanırlar: *cemāl* güzellik, *cān* ruh/cān (Arapça: جمال, Farsça جان).

e, İngilizce *man*, *bad* sözcükleri içindeki *a* gibi açıktır: *belekey* küçük çocuk/ufaklık, *ben* ben.

é, açık hecelerde, özellikle *l, n, r*'den önce çoğu kez hemen hemen hiç duyulamayan *i*'ye yakın kapalı *e*: *bél-* bilmek, *bélemén* (*b'lemén*) biliyorum, *sébén* (*çébén*) sinek, [Almanca] Fliege, *indè-legène* (*indè-leg'ne*) şimdi, *kère* (*k're*) giriyor.

i, *e*'nin boğuk sesli eşi, vurgulu açık hecelerde Rusçadaki *ы* gibi, kulağa neredeyse diftong [ikili ünlü] gibi gelir; *l*, *n*, *r*'den önce çoğu kez tümüyle kaybolur: *bulır* olacak [olur], *kaydalayına* (*kaydalay'na*) her nereye/herhangi bir yere, *kakuk şakıra* (*şak'ra*) guguk (kuşu) ötüyor. Çoğu kez *o* sesine değişir: *kıyaş* ya da *koyaş* güneş, *kıyı* ya da *koyı* kuyu.

i, tıpkı Macarcadaki kısa *i* sesi gibidir.

o, gayet güçlü bir şekilde *u* sesine yaklaşan çok kapalı kısa *o*; açık hecede *r*, *l*, *n*'den önce neredeyse hiç duyulmaz: *kolak* kulak, *térme koralar* (*k'ralar*) çadır kuruyorlar.

ö, çok kısa kapalı *ö*: *bögölsen* (*bögölçen*) büve [*Hypoderma bovis* ve/veya at sineği/sığır sineği], *kölemén* güliyorum.

u, tıpkı Macarcadaki *u* sesi gibidir: *kul* el, *uy* düşünce.

ü, özellikle ilk hecede birazcık *u* sesine doğru yaklaşır: *kübelek* kelebek, *külege* gölge.

Diftonglar: *au*, *eü*: *hayrau* şarkı söyleme, *yeşeu* yaşam, yaşama(k). Bununla birlikte ya ilk ögenin oldukça kısa bir şekilde duyulduğu ya da hiç duyulmadığı *iu* ve *eu* sesleri de burada sıralanabilir: *hu* (*su*) su, düzenli olarak *hü*; *yağiu* yazı, düzenli olarak *yađü*; *kilëü* gelme/geliş, düzenli olarak *kilü* ya da *kilü*.

Söz edilen *au* diftongunun aslı *ay'*a, *iu* (*ü*)'nün aslı *ıy*, *uy'*a, *eü* (*ü*, *ü*)'nün aslı *ég*, *ig*, *üg'*a kadar götürülebilir: *hau* sağlıklı/sağ, Çağatayca: *say*, Osmanlı Türkçesi *say* (*sā'*), *yeşlü*, *yeşlü* yaşlı, asıl biçimi *yeşlég*, *yaşluy*.

Sessizler: “Sessizler”i genel olarak dil araştırmaları literatürümüzde alışılmış olan anlamlarda kullandım, onun için bunlarla ilgili olarak şunları belirtmek yeterli olacaktır:

Asıl ç, Başkurtçada genellikle s'ye değişmiştir: *suska* domuz, Tatarca *çuçka*, *şalyı* tırpan, Tatarca *çalıy*, *kaytkas* dönerek, Tatarca *kaytkaç*.

Asıl s yerine sözcük başında, yapım ve çekim eklerinin başında h'yi, yoksa 9'yi buluruz; ancak genellikle İngilizce *thank*, *think* sözcüklerindeki *th* gibi telaffuz edilmelidir. Örneğin; Başkurtça *harı* sarı = Tatarca *sarı*, *həl-* ekmek, atmak = Tatarca *şal-*, *atahi* atası, Tatarca *atası*, *alahı* almalı = Tatarca *alası*, *keüdehē* bedeni = Tatarca *keüdesē*, *u9al* şeytan = Tatarca *uşal*, *i9ün* tam, sağlam = Tatarca *isen*, *a9-* asmak = Tatarca *aş-*.

Not: “*kilmes* gelmez, *kılmas* kalmaz, *kaysı* hangi(si)” türünden biçimlerde yalnızca temiz s sesini duydum.

Asıl z, İngilizce *then*, *that* sözcüklerindeki *th* gibi telaffuz edilmesi gereken *δ* biçimini almıştır: Başkurtça *haδ* bataklık, sazlık = Tatarca *şaz*, *kıdıl* kırmızı, kızıl = Tatarca *kızıl*, *barıyıδ* gidiniz = Tatarca *barıyız*, *kilégēδ* geliniz = Tatarca *kilégēz*. Sözcük başında z yalnızca yabancı sözcüklerde bulunmaktadır ve orada da asıl değerini korumaktadır: *zifa* güzel, *zaman* zaman.

y, tam da Ufa bölgesindeki Tatarların dilindeki gibi bazen asıl y'ye, bazen asıl c'ye karşılık gelecek biçimdedir: *yir* yer, *yörö-yürümek*, *gitmek*, *yaman* kötü, *yan* yan/taf; ancak *yan* ruh/cân (Farsça *cân*); *yafa* cefâ (Arapça *cefâ*).

c, yalnızca çok seyrek bir şekilde *dzs* değerinde, ancak ondan daha sık bir şekilde Macarca *gy* ile aynı sesletimle duyulmaktadır. Asıl c, “*icâzet* izin (Arapça *اجازت*)” gibi yabancı sözcüklerde yer almaktadır. Asıl y, Türkçe-Tatarca sözcüklerin başında yer almaktadır: *cil* = *yil* yel, *cır* = *yır* türkü, şarkı, *cort* = *yort* yurt. Bununla birlikte, belli sınırlar içinde çok eski sözcüklerde y ve c seslerinin birbirine değişiminin, yabancı kökenli sözcüklerdeki c'nin y ile sesletimi kadar az olduğunu belirtmek gerekir.

w, İngilizcedeki gibi telaffuz edilmelidir; Gábor BÁLINT [G. B.], aynı sesi *u* ile gösterir: *awud* ağız, G. B. *auiz*; *awul* köy, G. B. *auil*.

l, sözcük sonunda sık sık düşer: *kihe* = *kilhe* gel(ir)se, *buhá* = *bulha* ol(ur)sa, varsa, *həbay* = *həl bəlen* (Tatarca: *şal belen*) sal ile.

d, iki sesli arasında sık sık *n*'ye değişir; kapalı hecede tamamen yerinde kalırken, *n*'den sonra açık hecede *t* biçiminde de görünür: *beylenə* bağla(n)dı, Tatarca: *beyledə*; *arahunta* arasında, Tatarca: *arasında*; *munan* bundan/buradan, Tatarca: *mundan*.

Ayrıca *k* harfini iki ses değerinde kullandığımı belirtmeliyim. Yani Arapça ك gibi, ق yerine de *k* yazıyorum. Bunu diğer örneğinden sonra da çekinmeden yaptım. Çünkü ق telaffuzu sadece kalın sesli sözcüklerde, ك ise sadece ince seslilerde bulunur ve insan farkında olmadan ayırıyor, yalnızca kalın sesli sözcüklerde *k*'nin yumuşağının ƣ, ince seslilerdekinin ise *g* olduğuna dikkat edilmelidir.

Çekim ve yapım eklerinde sesliler: Diğer Türk-Tatar dillerinde ve lehçelerinde olduğu gibi, Başkurtçada da sesliler iki gruba ayrılmaktadır:

Kalın [art] sesliler: *a, a, ı, o, u*;

İnce [ön] sesliler: *e, é, ö, ü* ve *i*.

Bunlar arasından *i* asla bulunmazken, *o, u, ö, ü* ise yalnızca seyrek olarak, *ı* ya da *é* yerine çekim veya yapım eklerinde bulunabilir.

Ses düzeni yasası zaten, çekim ve yapım ekinin seslisi, sözcük kökünün ses düzenine uysun ister. Buna göre kalın sesli sözcüklere yalnızca *a* veya *ı*, ince sesli sözcüklere ise yalnızca *e* veya *é* seslisi olan çekim veya yapım ekleri eklenebilirler: *atlar* atlar, *şahyılar* tırpanlar, *koşlar* kuşlar, *kullar* eller; *atım* atım, *kıdım* kızım, *koşım*

kuşum, *kulım* elim; *seskeler* çiçekler, *étler* köpekler, *iller* ülkeler, *könler* günler, *küðler* gözler; *seskelerém* çiçeklerim, *étém* köpeğim, *ilém* ülkem, *yurdum*, *köném* günüm, *küðém* gözüm. Bununla beraber, önce gelen *o*, *u* sesinden sonra çekim ekinin seslisinin, *ı* yerine seyrek olarak *o* ya da *u* olarak; önce gelen *ö*, *ü* sesinden sonra ise *é* yerine *ö* ya da *ü* olarak duyulduğunu belirtmek gerek. Sesli [ünlü] uyumu bu bakımdan, örneğin Osmanlı Türkçesinde deneyimlediğimiz *o* inceliği ve kararlılığı yalnızca uzaktan gösterse de eksiktir. Ayrıca yine *da*, *de*, *ta*, *te* “ve, ile [da, de]” bağlacının, *copulanın* [ek fiil, İng. *Copular verbs*] *dér*, *dır* biçiminin, ayrıca *şına*, *şéne*, *kına*, *kéne*, *layına*, *legéne* küçültme ekinin uyum yasasını takip ettiğini belirtmek gerekir. Bugün de istinaî olarak temiz *i* ile duyulan ve kalın [art] sesli sözcükten sonra *-dın* biçiminde yalnızca bir ya da iki kez duyduğum eskicil *-dın* ayrılma eki, ses düzenine pek uymaz.

Çekim ve yapım eklerinde sessizler: *ş*, *g* ve *d* ile başlayan ekler *ş*, *f*, *ş*, *k*, *p*, *s*, *ş*, *t*, *ğ* ile biten sözcüklerden sonra ilk sessizlerini *k*'ye ya da *t*'ye değiştirirler: *yad-şan* yazmış, *kil-gen* gelmiş, ancak: *sık-kan* çıkmış, *kit-ken* gitmiş; *yad-dı* yazdı, *kil-dé* geldi, ancak: *sık-tı* çıktı, *kit-té* gitti; bunun yanında Başkurtçada çekim veya yapım eki başındaki *d*, bazen *n*'den sonra da *t* olarak duyulur: *hün-té* yanıp kül oldu, *şarahınta* aralarında; ayrıca *da*, *de* “ve, ile [da, de]” bağlacı, *copulanın* [ek eylemin] şimdiki zaman teklik 3. kişisi, *-şına*, *-şéne* küçültme ekleri, pek seyrek olmayarak *di* “demek” fiili de aynı yasaya uymaktadır.

Çekim ve yapım eklerinden önce sesliler: *ıu*, *éü*, *ü*, *ü* hareket adı⁵ yapan ek, *a/e* ile biten fiillerin son sessiziyle diftong [ikili ünlü] olarak birbiriyle kaynaşır: *şayşau* şarkı söyleme, *yeşéü* yaşam; *kılmaşu* yanılmama, *kılmeü* gelmeme.

⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen actionis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

au, eü diftongu, Başkurtçada asıl *ay-, eg-*‘den veya yukarıda belirtilen biçimde ortaya çıkmıştır. Ayrıca *uu, eü* (*ū, ū*) da asıl *ıy-, eğ-* biçimine tekrar dönüşebilir. *au, eü, uu, eü, ū, ū* ile biten sözlerin sessiz harfli sonlarına bakmak gerekir ve sessizden sonra bağlayıcı sesle kullanılan bu ekler böyledir ve bunlar da bağlayıcı sesle ilişki kurar: *ana-m* annem, *teke-m* koçum, ancak: *täu-ım* dağım, *hayrau-ı* şarkı söylemesi, *yeşeü-ëm* yaşamım, bu durumda aslında kök ve ek arasına *w* eklemek gerekir: *tauwım, yeşeüwëm*.

Çekim ve yapım eklerinden önce sessizler: Söz sonundaki *k* ve *p*, sesliyle başlayan çekim ve yapım eklerinden önce *γ-, g-* ile *b’* ye dönüşür: *kolak* kulak, *kolağım* kulağım; *tëlek* dilek, istek, *tëlegëm* dileğim, isteğim; *sık-* çıkmak, *sıyū* çıkış; *yik-* tutmak, *yigū* tutuş; *tap-* bulmak, *tabū* buluş; *küp* çok, *kübë* en çoğu.

Gábor BÁLINT’in, Kazan-Tatar dili incelemelerinde *p* köklü sözleri düzenli bir şekilde *b* ile yazdığını belirtmeliyim. Böylece *tap* yerine *tab* yazar. Ancak ben (kendim) ne Tatarlardan ne de Başkurtlardan *kübden, tabyan* biçimini hiç duymadım, yalnızca *küpten, tapkan* biçimlerini duydum. Bu bakımdan tıpkı Başkurtça derlemelerimde olduğu gibi Tatarcada da Gábor BALINT tarzındaki transkripsiyonlardan ayrılmak zorundaydım.

Seslilerin hece uzunluğu: Ufa bölgesi Başkurt diyalektinde sadece kısa asıllı seslilerden söz edilebilir demek doğru olmaz. Aksine açık hecelerde epey sık bir şekilde sesli, yarım ses uzar, hatta bazen *ālir* “alır”, *ūrın* “yer” sözcüklerindeki gibi neredeyse tamamen uzun duyulur. Ancak bu hiçbir şekilde kurala bağlanamaz ve tercihen konuşma esnasındaki vurgulama mümkün olduğunca akışına göredir. Herhangi bir gelişmeye doğru ilerleyen ses işaretine dâhil edilebildiğinden cümleye ait vurgu olarak adlandırırız. Eğer cümle vurgusu da ona düşerse, söz sonu *a, e* doğrudan uzamış olarak duyulur. Ayrıca *-a, -e* şimdiki zaman eki, istisnasızdır: *tabāmin* buluyorum, *këreler* giriyorlar; bununla birlikte derlememde uzatma işareti koymadığım da söylenebilir.

Vurgu: Başkurt dilinde vurgu, söz sonundaki heceye düşer ve Başkurtların konuşmasına kendine özgü görünüşü veren şey epey enerjik ve atılgandır. Bunun yanı sıra belirtilmelidir ki *mın*, *sın* (*hın*), *dir*, *mığ* (*bığ*), *hığ* fiil çekim ekleri tamamen vurgusuzdur ve bu yüzden bunlardan önceki hece vurgulu söylenmelidir: *taḅâmin* bulurum, *taḅkânhın* buldun.

II. Biçim Bilgisi

İsim: Tekil yalın durum [Y.], düzenli olarak aynı zamanda sözcüğün köküdür, çekim sırasında yalnızca önceden belirtilen ses değişimlerine uğrayabilir ve bu sözlerin sayısı çok sınırlıdır, son hece içinde *ı*, *ê* seslileri, *l*, *n*, *r* sessizleri önünde sesliyle başlayan yapım veya çekim ekleri eklenince düşer: *urin* yer, *urnım* yerim; *künêl* gönül [heves/keyif], *künêlêm* veya *künlêm* gönlüm [hevesim/keyfim]; *fikêr* fikir, *fikrêm* fikrim. İki sessizle biten Arapça isimler düzenli olarak *ı* veya *ê* eklenmesiyle sesletim bakımından kolaylaşırlar ve bu ses, sesliyle başlayan ekin önünde kalabilir de düşebilir de: *yakıl* akıl, Arapça: عَقْلٌ, *yakılım* veya *yaklım* aklım; *γumêr* ömür, Arapça: عُمْرٌ, *γumerêm* veya *γumrım* ömrüm.

kay, *key* küçültme eki önünde ismin son *k*'si düzenli olarak düşer: *yilek* (kızılılık, kuşburnu vb.) meyve tanesi: *yilekey*.

Çokluk eki *-lar*, *-ler*; nadiren *-nar*, *-ner*: *atlar* atlar, *seskeler* çiçekler, *ḅatınlar* veya *ḅatinnar* kadınlar. Ulus adları çokluk ekini pek almaz: *ūrıs* Rus veya Ruslar.

İyelik ekleri şunlardır: Seslilerden sonra: *-m*; *-η*; *-hı*, *-hê* (*-sı*, *-sê*); *-mığ*, *-mız* (*-bığ*, *-bız*), *-mêđ*, *-mêz* (*-bêđ*, *-bêz*); *-ηıđ*, *-ηız* (*-γıđ*, *-γız*), *-ηêđ*, *-ηêz* (*-gêđ*, *-gêz*); *-ları*, *-lerê* (*-narı*, *-nerê*); sessizlerden sonra çokluk üçüncü kişi aynı şekildedir, teklik üçüncü kişi *-ı*, *-ê*, diğerleri ise ses düzenine göre *-ı* veya *-ê* bağlayıcı sesiyle köke eklenirler. Örnekler: *ata-m* atam, *ata-η* atan, *ata-hı* (*ata-sı*) atası, *ata-mığ* (*ata-mız*) atamız, *ata-ηıđ* (*ata-γız*) atanız, *ata-ları* (*ata-hı*)

ataları; *kolay-ım* kulağım, *kolay-ıñ*, *kolay-ı*, *kolay-ımığ* (-bığ), *kolay-ıñıđ* (-yığ), *kolak-ları*; *seske-m* çiçeğim, *seske-ñ*, *seske-hê* (-sê), *seske-mêđ* (*seske-bêz*), *seske-ñêđ* (*seske-gêđ*), *seske-lerê* (*seskehê*); *êt-êm* köpeğim, *êt-êñ*, *êt-ê*, *êt-êmêđ* (*êt-êbêz*), *êt-êñêđ* (*êt-êgêz*), *êt-lerê* (*êt-ê*); *kolak-lar-ım* kulaklarım; *seske-ler-êm* çiçeklerim; *êt-ler-êm* köpeklerim vd.

Not: *atay* babacık, babam; *ağay* ağabey, ağabeyim gibi sevgiyi gösteren, okşayıcı ifadeler düzenli olarak iyelik eklerini almazlar: *-yına*, *-gêne*, *-kına*, *-kêne* yapım ekleri düzenli olarak *y* ile genişleyerek bu ekleri alırlar: *baş-kına-y-ım* başçağ(a)zım/kafacağ(a)zım.

Bağ ekleri [Durum ekleri]: Tamlayan durumu eki *-nıñ*, *-nêñ*, sessizlerden sonra ise *-dıñ*, *-dêñ*, *-tıñ*, *-têñ* olabilir: *ata-nıñ*, *işek-nêñ* veya *işek-têñ*, *koşlar-nıñ* veya *koşlar-dıñ*, *êt-nêñ* veya *êt-têñ*, *kulıñ-nıñ* veya *kulıñ-dıñ*, *atahı-nıñ*.

Tamlayan durumu [T.], gelmesi gereken aitlik sözü yerine *-kı*, *-kê* yapım ekiyle genişleyebilir, bu durumda ekin *ñ* sesi kalır: *atamnıki* atamınki/babamınki, *âtamnıkılar* atamınkiler/babamınkiler; *seskenêkê* çiçeğinki.

Bulunma durumu eki [B.]: *-da*, *-de*, *-ta*, *-te*; üçüncü kişi iyelik ve *-kı*, *-kê* (*-yı*, *-yê*) eklerinden sonra *-nda*, *-nde* (*-nta*, *-nte*) olur: *kul-da* elde, *kullar-da* ellerde; *şeuile-de* gölgede; *têrek-te* ağaçda; *kulı-nda* elinde, *şeuilehê-nde* veya *şeuilehê-nte* gölgesinde; *atamnıki-nda* atamınkinde/babamınkinde.

-kı, *-kê* yapım eki, bulunma durumuna da eklenebilir, ancak *-yı*, *-gê* biçiminde: *kuldayı* eldeki; *şeuiledegê* gölgedeki; *şeuiledegêler* gölgedekiler.

Yönelme durumu eki [Yön.]: *-ya*, *-ge*, *-ka*, *-ke* teklik birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinden sonra *-a/-e*, üçüncü kişi iyelik eki ve *-kı*, *-kê*, *-yı*, *-gê* yapım eklerinden sonra *-na*, *-ne*: *ata-ya* babaya,

şeüle-ge gölgeye; *kolak-ka* kulağa; *işek-ke* eşeğe; *koşlar-ya* kuşlara; *kulım-a* elime; *étêñ-e* köpeğine; *atahı-na* babasına; *şeülehê-ne* gölgesine; *atanıkına* babaninkine/ataninkine; *şeüledegê-ne* gölgedekine.

Ayrılma durumu eki [A.]: *-dan, -den, -tan, -ten* (nadiren *-nan, -nen*); arkaik olarak: *-din, -tin*; üçüncü kişi iyelik ekinden ve *-kı, -kê, -yı, -gê* yapım eklerinden sonra: *-ndan, -nden*; *atadan* atadan/babadan, *şeüleden* gölgeden, *kuldan* elden, *attan* attan, *ét-ten* köpekten; *kulından* veya *kulınan* elinden, *şeülehênen* veya *şeülehênden* gölgesinden, *kulımdayından* veya *kulımdayınan* elimdekenden.

Belirtme durumu eki [Bel.]: *-nı, -nê*; sessizlerden sonra *-dı, -dê, -tı, -tê*; üçüncü kişi iyelik eki ve *-kı, -kê, -yı, -gê* yapım eklerinden sonra *-n* (nadiren *-nı, -nê*): *atanı* atayı/babayı, *seskenê* çiçeği; *kulnı* veya *kuldı* eli; *kolaknı* veya *kolak-tı* kulağı; *atahın* atasını/babasını; *seskelerên* çiçeklerini; *atamnıkn* atamını/babamını, *kulımdayın* elimdekini.

Daha seyrek olarak bulunan bağ [durum] ekleri:

-sa, -se (*-ça, -ca*), üçüncü kişi iyelik ekinden sonra: *-nsa, -nse* (*-nca, -nce*): *atamnıñ hüdeñse* veya *atamnıñ hüde buyınsa* babamın sözlerine göre.

-ın, -ên: *kışın* kışın, *köndözên* gündüzün.

En çok kullanılan ekler arasında *-day, -dey, -tay, -tey* “gibi” anlam karşılaştırıcı [benzetme edatı] sözcük de sıralanabilir: *tauday* dağ gibi, *göldey* gül gibi, *taştay* taş gibi.

İsim çekimlerine örnekler: Y. *ata* baba, T. *āta-nıñ*, Yön. *ata-ya*, Bel. *ata-nı*, B. *ata-da*, A. *ata-dan, ata-din*; *şeüle* gölge, *şeüle-nêñ*, *şeüle-ge*, *şeüle-nê*, *şeüle-de*, *şeüle-den* veya *şeüle-din*; *kıdlar* kızlar, *kıdlar-nıñ* veya *kıdlar-dıñ*, *kıdlar-ya*, *kıdlar-nı* veya *kıdlar-dı*, *kıdlar-da*, *kıdlar-dan* veya *kıdlar-din*; *ürdek* ördek, *ürdek-nêñ*

veya *ürdek-têḡ*, *ürdek-ke*, *ürdek-nê* veya *ürdek-tê*, *ürdek-te*, *ürdek-ten* veya *ürdek-tin*; *at* at, *at-niḡ* veya *at-tiḡ*, *at-ka*, *at-ni* veya *at-ti*, *at-ta*, *at-tan* veya *at-tin*; *kulım* elim, *kulım-niḡ* veya *kulım-diḡ*, *kulım-a*, *kulım-ni* veya *kulım-dı*, *kulım-da*, *kulım-dan* veya *kulım-din*; *êtlerêḡ* köpeklerin, *êtlerêḡ-nêḡ* veya *êtlerêḡ-dêḡ*, *êtlerêḡ-e*, *êtlerêḡ-nê* veya *êtlerêḡ-dê*, *êtlerêḡ-de*, *êtlerêḡ-den* veya *êtlerêḡ-din*; *seskehê* çiçeği, *seskehê-nêḡ*, *seskehê-ne*, *seskehê-n*, *seskehê-nde* veya *seskehê-nte*, *seskehê-nden* veya *seskehê-ndin*; *atımıḡ* atımız, *atımıḡ-niḡ* (-diḡ), *atımıḡ-ya*, *atımıḡ-ni* (-dı), *atımıḡ-da*, *atımıḡ-dan* (-din); *êtêḡêḡ* köpeğiniz, *êtêḡêḡ-nêḡ* (-dêḡ), *êtêḡêḡ-ge*, *êtêḡêḡ-nê* (-dê), *êtêḡêḡ-de*, *êtêḡêḡ-den* (-din); *kulları* elleri, *kulları-niḡ*, *kulları-na*, *kulları-n*, *kulları-nda* (-nta), *kulları-ndan* (-nan) veya *kulları-ndin*; *atamnıki* atamınki/babamınki, *atamnıki-niḡ*, *atamnıki-na*, *atamnıki-n*, *atamnıki-nda* (-nta), *atamnıki-ndan*; *şeuiledegê* gölgedeki, *şeuiledegê-nêḡ*, *şeuiledegê-ne*, *şeuiledegê-n*, *şeuiledegê-nde* (-nte), *şeuiledegê-nden*.

İsimler üzerine söz dizimi notları: Eğer canlıyı bildiren isim, doğal cinsiyet ile ilgili olarak tanımlanmalıysa, önüne eril işareti için *ata*, *ir*; dişil işareti için *ine*, *ane* ve *kıḡ* sözcükleri kullanılır: *ata ürdek* erkek ördek, *ana ürdek* dişi ördek, *ata bürê* erkek kurt, *ine bürê* dişi kurt, *ir bala* erkek çocuk, *kıḡ bala* kız çocuk.

Başkurtçada “belirli harf-i tarif” yoktur, belirsiz harf-i tarif olarak *bêr* “bir sayı sıfatı” kullanılır.

Çoğul eki sıklıkla ayırıcı anlamı olmadan şiirde ve özel isimlerde kullanılır: *Ak-idêlkeylernê kiskende yır yırladım işkek işkende* Ak-İdil’i geçerken, türkü söyledim kürek çekerken; *iḡgü yamellerêḡ êy bulmayas mên yêşeukeylerde ni fayda* işlerin yolunda gitmezse bin yıl yaşasan ne fayda?

Eğer aitlik belirsiz ise, tamlayan durumu eki bulunmaz: *han kıḡı* han kızı, ancak *ḡandıḡ kıḡı* hanın kızı. Bir kısım sıfat

tamlaması da bu tarzda şekillenir, örneğin: *ak-koşı* kuğu, *akkoşları* kuğular.

Datif yanında yönelme durumu denir. Amaç belirteci, ayrıca “nereye?” sorusu için yer belirteci olabilir: *kıd atahuna eytken* kız babasına (böyle) demiş; *huıya töştêler* suya düştüler; *zawukka* zevke, eğlenceye.

Belirtme durumu eki, kişi ekinden sonra, ayrıca nesne belirsizse gelmeyebilir: *kayda-layına barhañ dusış bulhun karşı sıyıp atıñ beilerge* nereye varırsan dostun olsun, [seni] karşılayıp atın(1) bağlar; *kad alyan* kaz almış; eksiz durum ve belirtme durumu, sonuç belirteci gibidir: *ürıs yağarğa* Rus yapmak, Ruslaştırmak.

Bulunma durumu, “Ne zaman?” sorusu için zaman belirteci olduğu gibi, “nerede?” (bazen “nereye?”) sorusu için yer belirteci olarak bulunabilir: *kalın sınar şeülehente* kalın çınar ağacı gölgesinde; *ütken yumêr hörgen daur yarıp töşken yörekte* geçmiş ömür ve kaybolmuş devir kopup düşmüş yüreğine; *kıd saıında* kızlık çağında; *tönde* geceleyin.

Ayrılma durumu, “nerede?” ve “nereye?” soruları için yer belirtecini, “ne zamandan başlayarak?” sorusu için zaman belirtecini, ayrıca sebep-sonuç belirtecini oluşturabilir: *min kaladan kilgen kêşe* ben şehirden geldim; *küpten* eskiden beri; *kurkühından* korkusundan; *yaudin çarab uldılar* savaştan (dolayı) harap oldular.

İsim, eksiz de bazı belirteçleri oluşturabilir: *köntön yana kandılı* gece gündüz kandili yanar; *huu kêrege* suya girmek, banyo yapmak.

Birçok ismin aynı biçimde karşılaştırılması durumunda düzenli olarak yalnızca sondaki uygun durum ekini alır: *kömek yıldığ artından ay sıya dır hawaya, yaqtılıkni tultıra tuğay tübe*

dalaya sayısız yıldız ardından ay göğe çıkar ve ovaya, dağa, vadiye, her tarafa ışık yayar.

Sıfat: Seyrek olarak bulunan biçimi eskicil *-lɣ*, *-lɛg'*den ilk olarak *-lū*, *-lū* biçiminde gelişmiş olan sıfat yapan son ek, *-lı*, *-lɛ* olarak bulunur: *köslɛ* güçlü; *atlı* atlı; *şeuikatlı* merhametli, bağışlayıcı.

Macarca “nagyfejű” [koca kafalı] gibi birleşik sıfatlar Başkurtçada şu şekilde karşılanabilir: *mermer töblɛ* mermer tabanlı, *sıskan hırtlı* fare sırtlı; *agası bɛyɛk*, *yiri halkın Balkan-tau* zirvesi yüksek, toprağı soğuk Balkan dağı; *kara-tun* kara kepenekli.

Yokluk anlamı veren son ek: *-hıɔ*, *-hɛɔ* (*-sız*, *-sɛz*): *köshɛɔ* güçsüz, *başhıɔ* başsız. Böyle söyleyişler alışkanlık hâline gelmiş bile olabilir: *kösɛ yuk* gücü yok, güçsüz vb.

Arapça kökenli soyut isimler sık sık sıfat olarak kullanılabilir: *itā'at* boyun eğen, Arapça: اطاعت itaat etme, boyun eğme.

Karşılaştırma durumu *-rak*, *-rek* ekleriyle yapılır: *bigrek* daha fazla/çok, *artık*, *artıyrak* daha fazla, daha çok; *zıyāde* gibi belirteçler, hatta sadece sıfat da karşılaştırma eki gibi rol alabilir: *güdel* güzel, *güdelrek*, *bigrek güdel*, *artık güdel*, *artıyrak güdel*, *zıyāde güdel* daha güzel. *Dikkat Edilmesi Gerekenler*: *bik* güçlü, pek karşılaştırma durumu: *bigrek*; *artık* fazla, yeğ, karşılaştırma durumu: *artıyrak*; küp çok, karşılaştırma durumu: *kübrek* ya da *kübrek*.

Karşılaştırma durumu yanında kıyaslama belirteci ayrılma durumunda bulunur: *töndin kara küdehɛɔ* gecedен kara gözün(üz); *benden artık sen güdel* benden güzelsin.

En üstünlük durumu *bik* ‘çok/pek’ belirteciyle veya Türk-Tatar dillerinde genellikle bilinen pekiştirmeye yapılabilir: *bik ak* veya *app-ak* bembeyaz [apak]. Sonuncu türetme, zaten

karşılaştırma durumu gibi de bulunabilir: *höttin app-ak bëlekerëñdê kêm kükrekerëne hălırhın* süttten daha beyaz kollarımı kimin boynuna dolarsın?

En üstünlük durumu *iñ* belirteciyle veya iyelik ilişkisiyle ifade edilebilir: *iñ yağış* en iyi; *koş oskorı* en hızlı uçan kuş.

Eşitlik karşılaştırmasında, benzer *-day, -dey, -tay, -tey* ekleri veya *kébék, kébê* edatları bulunur, bunun yanında adıları tamlayan yaparlar: *yanşa-göldey saf alar* gül goncası gibi güzel onlar; *benëm kébék güdel kıd yuk inê bu harayda* benim gibi güzel kız yok idi bu sarayda.

Belirten olarak sıfat her zaman sabittir ve aynı şekilde yalnızca kök biçiminde zarf da olabilir.

Adıllar: Kişi adıları: *min* veya *ben* ben, T. *minëm, benëm*, Yön. *miña*, Bel. *minê, benê*, B. *minde*, A. *minden, benden, bendin*. – *bêd (bêz), bêdler (bêzler)* biz, T. *bêdnêñ, bêddêñ*, Yön. *bêdge*, Bel. *bêdnê, bêddê*, B. *bêdde*, A. *bêdden*. – *hin (sin), sen* sen, T. *hinêñ, senêñ*, Yön. *hiña, saña*, Bel. *hinê, senê*, B. *hinde, sende*, A. *hinden, senden, sendin*. – *hêd (sêz), hêdler (sêzler)* siz, T. *hêdnêñ, hêddêñ*, Yön. *hêdge*, Bel. *hêdnê, hêddê*, B. *hêdde*, A. *hêdden*. – *ul* o, T. *anıñ*, Yön. *aña, añar, añarğa*, Bel. *anı*, B. *anda*, A. *andan, anan*. – *alar* onlar, T. *alarnıñ, alardıñ* vd.

Bağımsız aitlik adıları, kişi adılarının tamlayan durumuna daha önce bilinen *-kı, -kê* ekleri eklenerek oluşturulabilir: *minêkê* benimki, *hinêkê* seninki, *anıki* onunki, *bêdnêkê* bizimki, *hêdnêkê* sizinki, *alarnıki* onlarınki; *minêkêler* benimkiler vd.

Dönüşlülük adılı düzenli olarak kişi ekleri alan *üđ (üz)* “kendi” sözcüğüdür: *üđëm* kendim, *üđêñ* kendin vd. *üđ üđêñnê* kendi kendini.

İşaret adıları: *bu* bu, T. *munıñ*, Yön. *muña, muñar*, Bel. *munı*, B. *munda*, A. *mundan* veya *munan*. – *bular* bunlar, T.

bularnıñ veya *bulardıñ* vd. – *şul* şu, T. *şunıñ*, Yön. *şuña*, *şuñar*, *şuğa*, Bel. *şunı*, B. *şunda*, A. *şundan*, *şunan*. – *şular* şunlar, T. *şulardıñ*, *şularnıñ* vd. – *ul* o, çekimi için ‘kişi adılları’ arasına bakınız. - *oşbu* bu, şu; bütün bu adıllar yalnızca ad olmadan tek başlarına bulunuyorlarsa çekimlenirler.

Böyle sıfatlar ve belirteçler şu şekilde sıralanabilirler: *bulay* bu şekilde, *alay* o şekilde, *munday* böyle, *anday* öyle, *şul tiklê* (*tiklü*) bu kadar, *ul tıklê* o kadar; *ul kadar* o kadar, *ul şakta* o zaman/sırada, *munda* burada/bunda, *şunda* orada/onda [*şurada/şunda*], *indê*, *intê* şimdi, *muna*, *mina*, *m’na* işte!

Soru adılları tümüyle kurallı çekimlidir: *kêm* kim? *kêmler?* kimler? – *ni* (*nî* veya *nêy*) ne? T. *ninêñ*, Yön. *nige*, Bel. *ninê*, B. *nide*, A. *niden*; *niler* neler? (duruma göre uzun *î* ile söylenebilir). - *kaysı* (nadiren *kayhı*) hangi(si)? T. *kaysınıñ*, Yön. *kaysıña*, Bel. *kaysını* (!), B. *kaysında*, A. *kaysından*; *kaysınığ*, *kaysız* hanginiz. Böyle olanlar şu şekilde sıralanabilir: *nindey* nasıl? *nisêk* (*niçêk*) nasıl/ne şekilde? *nik* niçin? *nise*, *niseü* kaç? *nikadar* ne kadar? *kasan* ne zaman? *kayda*, *kaya* nerede, nereye? *kaydan* nereden? *nise ret* kaç kez? vd., ayrıca *-mı*, *-mê* (*-mu*, *-mü*) soru ekleri ve bunun bileşimi –*miken*?

Belgisiz adıllar arasında hatırlatılması gerekenler şunlardır: *her* her, *bar* hepsi, *barı*, *barsa*, *barı-la*, *bar’la*, *nî barı* her biri, hepsi; *her kêm* herkes, herhangi biri; *elle kêm* herhangi biri vd., *hiç* hiçbir şey, hiç kimse, *bêrê*, *bêrsê* biri(si), *hiç bêr* veya *his bêr* hiçbiri/hiç kimse; *neste*, *bêr neste* (herhangi) bir şey, *nerse* bir şey, *bêr nersekay* ufak/önemsiz bir şey, *kêşê* insan, kişi, başka biri(si), *bakşa*, *büten*, *ikênsê* (*ikêncê*) başka(sı). “Herhangi biri, herhangi bir şey” gibi belgisiz adılları bir Başkurt dolaylama yaparak (süsleyerek) şu şekilde ifade eder: *kêm bulha* (*buha*)-*da* herhangi biri vb.

Sayı adları: Kök (temel) sayı adları: 1 bër, 2 ikë, 3 ös (öç), 4 dürt, 5 biş, 6 altı, 7 yitë (yidë), 8 higëd (sigëd), 9 tuyid (tuyız), 10 un, 11 un bër vd., 20 yigërmë, cigërmë, 30 utið (utız), 40 kırk, 50 illë, 60 altmış, 70 yitmëş, 80 hiksen (siksen), 90 tuksan, 100 yöd (yöz), 1000 mëñ. Kök (temel) sayılar, eğer ardından çarpılan isim eksikse, bu biçimi alırlar: bëreü, ikeü, öseü, düртеü, bişeü, altıu, yiteü vd.

Sıra sayı adları: bërënsë (bërëncë), ikënsë, ösënsë, dürtënsë, bişënsë, altınsı vd.

Çarpan sayılar böyle türetilir: *bër ret, bër tapkır, bër mertebe* bir kez.

Üleştirme sayı adları: bërer birer, ikëşer, öser, dürtër, bişer, altışar, yitëşer, higëder vd.

Yaklaşık [tahminî] sayıları, *-lap, -lep (-lab, -leb)* eklerini getirerek elde ederiz: *bërem-lep, düртеü-lep, ikëşerlep.*

Edatlar: Edatlardan sayılan ad soylu sözcüklerin büyük kısmı aslında (geçmişte) kullanılmış isimlerdir ve bunlar hakkında sözlükler de bilgi vermektedir. Bunun için burada yalnızca onları, ayrıca sadece edat olarak kullanılanları ve çekim durumunda bazı kendine özgü nitelikleri gösterenleri burada hatırlatmaktayız:

bëlen, bële, ile “ile”, “+(y)lA”, *këbë, këbëk, gëbë* ve *ösön (öçön)* “için”, zamirleri tamlayan olarak kendisine çeker.

çaklı “+A kadar”, *tağa* “+A doğru”, *küre* “+(y)A bakılırsa/bakarak”, *yakın* “yakın,” yönelme olarak çeker.

ilgerë “daha önce, önünde”, *bılay* “(+DAn) sonra”, *huñ (suñ)* “(+DAn) sonra”, *yırak* “uzak”, *başka* “(+In) dışında”, “(+DAn) başka” vd. ayrılma durumuyla bulunurlar.

Not: Paragraflarda bulunan diğer ad soylu biçimler, bağlaçlar ve ünlemler hakkında sözlük bilgi vermektedir.

Eylem: Başkurtça eylem, bütün çekimlerde daha önce bilinen ses bilgisel yasaların buna izin verdiği ölçüde aynı kökü korur. Aynı zamanda emir kipi teklik ikinci kişi, eylem köküyle aynıdır: *kayt* geri dön, *beyle* bağla.

Eylemin kökü, sessiz ya da sesli ile bitebilir. Alışılmış gösterimi “-” ile meydana getirilir: *kayt-* geri dönmek, *beyle-* bağlamak.

Tıpkı diğer Türk-Tatar dilleri gibi, Başkurtça da birçok eylem kavramını, ad yapılarıyla ifade eder: *yardıma it-* yardım etmek, *nağmağ kıl-* namaz kılmak, *vaşat bul-* vefat etmek, *ant es-* ant içmek vb.

Eylemden eylem yapan [çatı] ekler arasında en önemlileri şunlardır:

Ettirgen eylem yapanlar: *-dır, -dér, -tır, -tér, -t, -yid, -géd (-yız, -géz), -kığ, kéd (-kız, -kéz), -ıđ, éđ (-ız, -éz), -ır, -ér (-ör, -ür), -ar, -er*: *yaç-* yazmak, *yağdır-* yazdırmak; *ül-* ölmek, *ültér-* (ütér-) öldürmek; *ultır-* oturmak, *ulturt-* oturtmak; *kéy-* giy(in)mek, *kéygéd-* (kéygéz-) giy(in)dirmek; *ak-* akmak, *ayığ-* (ayız-) akıtmak; *sık-* (çık-) çıkmak, *sıyar-* çıkarmak; *kis-* (kiç-) geçmek, *kisér-* geçirmek; özel: *kür-* görmek, *kürset-* göstermek.

Edilgen yapanlar: *-l (sesliden sonra), -ıl, -él (-ol, -ul, -öl, -ül)*; *l* ile biten eylemlerden sonra *-ın, -én*: *yađa-* yapmak: *yağal-, tap-* bulmak: *tabıl-* (tabul-), *bél-* bilmek: *bélén-*.

Dönüşlü eylem yapanlar: *-n, -ın, -én (-ün, -ön, -un, -on)*: *alda-* aldatmak, *aldan-* aldanmak; *kuy-* koymak, *kuyın-* kendine (bir şey) koymak, *kür-* görmek, *kürén-, kürün-* görünmek.

İşteş yapanlar: *-ş, -ış, -éş (-uş, -oş, -üş, -öş)*: *kara-* bakmak, *karaş-* bakışmak; *hayra-* (şayra-) ötmek, *hayraş-* (şayraş-) ötüşmek; *bül-* bölmek, *büléş-* bölüşmek; bununla birlikte bu yapım eki birçok durumda asıl anlamını yitirmiştir: *hora-* (sora-) sormak,

horaş- (*soraş-*) sormak soruşturmak; *kil-* gelmek, *kilêş-* uymak, uygun düşmek.

Yinelemeli yapan: *-yala*, *-gele* (*-kala*, *-kele*): *ütir-* oturmak, *ütiryala-* oturup durmak; *ês-* (*êç-*) içmek, *êskele-* (*êçkele-*) yudumlamak.

Olumsuz eylem: Köke bağlanmış *-ma/-me* eki aracılığıyla eylem olumsuz yapılır: *kil-* kılmak, yapmak, *kılma-* kılmamak, yapmamak; *kil-* gelmek, *kilme-* gelmemek. Olumsuz eylem köklerini genellikle olumlular gibi çekimliyoruz.

Olmak eylemi (Ek eylem): Ad soylu yüklemden sonra Başkurt dili, geniş [ve şimdiki] zamanda ek eylemi pek koymaz: *min iden* ben sağlıklıyım; *alar kart* onlar yaşlı(lar); bununla birlikte eksik çekimli *i-* [Latince] “*esse*” eylem kökünün şu biçimleri bulunmaktadır: Ek eylemin geniş zaman teklik 3. kişisi: *dır*, *dêr* (*tr*, *têr*), ek eylemin belirli geçmiş zamanı: *inêm* (*idêm*) idim, *inêñ* idin, *inê* idi, *inêk* idik, *inêñêd*, *inêgêd* (*idêgêz*) idiniz, *inêler* idiler; ek eylemin belirsiz geçmiş zaman teklik ve çokluk 3. kişisi: *imêş* imiş, *imêşler* imişler; şart kipinin geniş zamanı: *ihem* (*isem*) isem, *iheñ*, *ihe*, *ihek*, *iheñêd* (*ihegêd*), *iheler*; ayrıca geçmiş zaman sıfat-fiili⁶: *iken*, şu anlamlara gelebilir: [Latince] *est*, *sunt*, *erat*, *erant*. Eksik biçimlerini tamamlayabilir ve mevcut olanların yerine de *ul-* biçimi hiç de seyrek olmayan *bul-* “olmak” eylemi bulunabilir. *i-* “imek” eyleminin olumsuz, tasrif edilemeyen *tügêl* (*tügêl*)’dir: *sen ir tügêl* sen erkek değilsin.

Burada, tek başına tasrif edilemeyen *bar* “var [olmak]”, “*dasein*, *vorhanden sein*” eylemine de değinelim: *bar* var, *bar inê* var idi, *bar imêş* var imiş. Olumsuz *yuk* (*yok*) yok, *yuk inê* yok idi, *yuk imêş* yok imiş.

⁶ Macarca metinde bu terim, *múlt idejű participiuma* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

Kip ve zaman türetme: Başkurtça eylem çekimi, kimi çok eskileri hesaba katmazsak, bugün artık tümüyle konuşmaya uygun eylem biçimlerini genellikle ad soylu -yani ilk bakışta en çok biçimi- sıfat-fiilleri ve mastarları eylem çekimi dayanaklı olarak verir. Bunun için ilk olarak bunlarla tanışacağız.

Ad soylu eylem biçimleri: 1. Eki sessizlerden sonra -a, -e, seslilerden sonra -y olan süreklilik zarf-fiili⁷: *bır-* “gitmek”: *bıra*, *kil-* “gelmek”: *kile*, *aşa-* “[yemek] yemek”: *aşay*, *yörö-* “yürümek”: *yöröy*, *kilme-* “gelmemek”: *kilmey*, *aşama-* “[yemek] yememek”: *aşamay*. Bu eylem biçimi bugün genellikle, bildirme kipi şimdiki zamanın teklik üçüncü kişisi gibi *dır*, *dér* “copula” ile [bildirme ekiyle] ya da onsuz kullanılandır: *bıra* ya da *bıra dır* “gidiyor”, *kilmey* ya da *kilmey dér* “gelmiyor”, aslı kadar ne olduğunu bu tür kullanımları hatırlatır: *bırk-* “bakmak”, *bıra kıl-* “hayret etmek (söze göre: bakakalmak)”, *eşét-* “duymak (işitmek)”: *eşétmey kıl-* “(duymayarak kalmak)” = “(artık) duymamak”, *bıra tor-* “(gidedurmak) gidedurmak, durmadan gitmek”. Son örneğin gösterdiği gibi, bu zarf-fiil, *tor-* (durmak) eylemiyle ilgili olarak hareketin sürekliliğinin, bitmemişliğinin belirtisi demektir: *büle-büle yörö-* “(bölerek yürümek)”, “dolaşmak” ve “(harekette iken) durmak” (kurtla ilgili).

Not: -y ekinin önünde, kök sonundaki *a*, *e* sesleri, Kazan Tatarcasındaki gibi *ı*, *é* seslerine dönüşmez.⁸

2. Seslilerden sonra -r, sessizlerden sonra -ar, -er, -ır, -ér (-or, -ur, -ör, -ür), olumsuz eylem kökünden sonra -s olan geniş zaman sıfat-fiil⁹ ekiyle ilgili belirtmeliyiz ki -ar, -er ekleri sadece tek

⁷ Daha kolay kavranması sebebiyle terimleri Gábor BÁLINT gibi kullanıyorum. Bkz. Kazáni Tatár Nyelvtanulmányok III. 51. 1.: Igeragozási alapok.

⁸ Bkz. Kazáni Tatár Nyelvtanulmányok III. 53. 1.

⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *participium aoristi* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. *Şimdiki/geniş zaman isim-fiil I*¹⁰ ekleri şunlardır: Sessizden sonra *-ū (-iu)*, *-ū (-ëü)* ve önündeki *a, e* ile *au, eü* diftongunu veren, sesliden sonra gelen *-u, -ü*: *bar-* gitmek: *barū (baru)* gidiş, gitme; *kil-* gelmek: *kilū (kilëü)* geliş, gelme; *aşa-* [yemek] yemek: *aşau* yiyiş [yeme]; *kilme-* gelmemek: *kilmeü* gelmeyiş; kişi ekleriyle: *barūwım (baruwım)* gidişim, gitmem; *kilmeüwëş* gelmeyişin, gelmemen. Ayrıca *ū* ekinin konuşma esnasında kalın sesli *ū*'dan hemen hemen hiç farklı olmadığını belirtmek gerekir.

4. *Şimdiki/geniş zaman isim-fiil II*¹¹, aslında daha çok ad, oysa yönelme durumunda kesinlikle mastar olan *-ma, -me* ekleridir: *işék aşmaya bara* kapıyı açmaya gidiyor (*aş-*, *aç-* açmak); *höymege bulmas* sevilemez (*höy-*, *söy-* sevmek); *sewëşmege bëlmeshën* sevişmeyi bilmezsin [sevişemezsin] (*sew-* = *söy-*, *höy-*; *sewëş-* sevişmek).

Aynı biçimde *isim-fiilin* yönelme durumu, sondaki *a, e* seslisini kaybederek (*nik = nige*) *-mak, -mek* ile biten *isim-fiilli* katar. Örneğin Osmanlı Türkçesinde genellikle mastar olarak rol alır, Başkurtçada ve Volga Tatarcasında ise daha çok ad işlevlidir ve her zamanki anlamda aldığı mastar da bulunmaz, en fazla böyle bağlantılarda: *yamıyr yaumak* yağmur yağışı; ancak ondan daha sık *istek* olarak *-sı, -së (-çı, -çë)* ekleriyle: *min bu kitabnı ukımaksı bulam* ben bu kitabı okumak istiyorum vd.

5. İki öncekiyle özünde uyuşan anlamda:

a) Günümüz Başkurt dilinde neredeyse tamamen adlaştıran *-ış, -ëş (-oş, -uş, -öş, -üş)* ekli *hareket adı*¹²: *bat-* inmek, batmak:

¹⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen verbale praesentis I* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹¹ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen verbale praesentis II* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹² Macarca metinde bu terim, Latince *nomen actionis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

kön batış gün batımı, gün batısı; *huk-* (*suk-*) vurmak: *huyuş* (*suyuş*) çarpışma, savaş; *bak-* bakmak: *kön-bayuş* günebakan; *al-* almak: *tın-alış* can alma [can alış].

b) *-muş*, *-mêş* (*-moş*, *-muş*, *-möş*, *-müş*) ile biten *isim-fiil*: *tor-moş* durum, *yağmış* belge, yazı; yalnızca şu gibi tek tük biçimlerde: *imêş* imiş, *dimêş* demiş, *dimêşler* demişler, *bitmişlik eylemi*¹³ gibi bulunur.

6. *Bitmişlik* [*geçmiş zaman*] *sıfat-fiil*¹⁴ eki: *-yan*, *-gen*, *-kan*, *-ken*: *al-* almak, tutmak: *alyan*; *beyle-* bağlamak: *beylegen*; *at-* atmak: *atkan*; *sık-* (*çık-*) çıkmak: *sıkkan* (*çıkkan*). Geçmiş ve şimdiki, aynı şekilde aktif ve pasif anlamıyla ad ve sıfat gibi çekim ekleri ve yapım ekleriyle çekilerek bulunur: *balık yöđgennê küremên* balığın yüzdüğünü görüyorum (*yöğ-*, *yöz-* yüzmek), *bunda kilgenêj kôn* buraya geldiğin gün, *bêlegem taldı işkende* bileğim kürek çekerken yoruldu (*iş-* kürek çekmek), *yeşên hukkan ayaş* yıldırım çarpmış ağaç (*huk-*, *suk-* vurmak, çarpmak), *sesek atkan göl çiçek açmış* (=açan) gül, *ütken yumêr* geçmiş ömür (*üt-* geçmek), *kinez kızı ülgen kis knez(in)* kızının öldüğü gece, *kaytkan yulim* geri döndüm ya da geri dönüşümün yolu, *çaywanlardıj kırya sıkkanı* hayvanların kıra çıkışı = kıra (çayıra) çıkmış hayvanlar, *seügen yârim* seven (beni sevmiş) yârim. Son örneğe ise dikkat edilmelidir. Tam farklılaştırmak amacıyla “beni seven yârim” böyle ifade edilmelidir: *minê hōye (sewe) toryan yârim*.

¹³ Macarca metinde bu terim, Latince *verbum finitum* olarak verilmiştir. Geleneksel dil bilgisi bakışıyla “geçmiş zaman” biçiminde de düşünülebilir (Çevirenin notu).

¹⁴ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

*Bitmişlik eylemi*¹⁵ olarak tamamlanmış geçmişin teklik üçüncü kişisi: *subuk* (*çubuk*) *hüngen kulında* çubuk sönmüş [sönen] elinde (*hün-*, *sün-* sönmek, yanıp kül olmak).

-sa, *-se* (*-ça*, *-çe*) ekleriyle sınır belirten zarf-fiil hâline gelecektir: *tañ atkansa şafak sökene kadar* [tan ağarınca/atıncaya], *hin (sin) kilgense sen gelinceye kadar*, gelişine kadar.

7. *Öncelik zarf-fiili*¹⁶ ekleri *-yas*, *-ges*, *-kas*, *-kes* (*-yaç*, *-geç*, *-kaç*, *-keç*): *kêrges girdiği/girdiğim gibi* vd., *kis bulyas akşam olmuş* gibi, çoğu kez Macarca *-ván*, *-vén* ekli zarf-fiil ile karşılanabilir.

8. *Gelecek zaman sıfat-fiili*¹⁷ ekleri sessizlerden sonra *-ası*, *-esé* (*-ahı*, *-ehé*), Gábor Bálint'e göre seslilerden sonra *-sı*, *-sé* şeklindedir ki bu konuda Başkurtçadan örneğim bulunmamakla birlikte, Ufa bölgesindeki Tatarlardan bunu duydum: *ukıysı*, *aşıysı*. Kuşkusuz bu eylem biçiminin esas dayanağı süreklilik zarf-fiiline¹⁸ dayanır, buna üçüncü kişi iyelik eki (?) gelmiştir, belirtme durumunun [akuzatifinin] *-n* [ekli olmasından/ekini almasından] ve *-ni*, *-né* eklerini almamasından da söz edilebilir: *alışın* ya da *alahın* = Osmanlı Türkçesi *alacayını* alacağını ya da almak istediğini; diğer kişilere *-sı*, *-sé* (*-hı*, *-hé*) kişi ekinin arkasından *per analogiam* gelebilmiştir: *alışım* (*alahım*) = Osmanlı Türkçesi *alacayım*, *alışın* (*alahın*) = *alacayın*. *Bitmişlik eylemi* olarak rol oynamaz.

¹⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *verbum finitum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁶ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium prioritatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁷ Macarca metinde bu terim, Latince *participium futuri* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁸ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium continuitatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

9. *Bağlama zarf-fiili*¹⁹ eki: Sesliden sonra (olumsuz eylem köklerinin dışında!) *-p*, yoksa *-ıp*, *-êp* (*-op*, *-up*, *-öp*, *-üp*), olumsuz eylem kökünden sonra *-yıp*, *-yêp*: *âl-* almak: *alıp*; *tor-* durmak: *torop*; *kür-* görmek: *kürêp*, *kürüp*; *kâra-* bakmak: *kârap*; *beyle-* bağlamak: *beylep*; ancak: *kârama-* bakmamak: *kâramayıp*; *kilme-* gelmemek: *kilmeyêp*. Bu ekin eski biçimi: *-uban*, *-üben*: *kürüben* görüp, *aluban* alıp. Bu eylem biçiminin düzenli kullanımı, tek kıyaslamalı eylemlerin eklerinin yerini tutmaktır. Çoğu kez basit şekilde *-va*, *-ve*, *-vân*, *-vén* ekli zarf-fiillerle karşılanabilir. Çoğu zaman tarz kipi gibidir: *alıp alıp atla* (ayağını) toplayarak dolaşmak [acele etmek, telaşlı şekilde dolaşmak] (ay ile ilgili). *Bul-* eyleminin olumsuz biçimiyle ilgili olarak olanaksızlığı ifade eder: *bêlêp bulmay* bilinemez.

10. Çok nadiren *-malı*, *-melê* ile biten sıfat-fiile de gereklilik ifadesi için rastlanır: *kaytmalı* geri dönmek gerek [geri dönmeli]. Bunun yerine ise daha alışılmış olan şudur: *kaytırıya kirek*.

Eylem Çekiminin Düzeni

Sözü edilen ad soylu fiil biçimleri dışında, şu kipler ve zamanlar eylem kökünden yapılabilir:

1. Emir Çekimi

Teklik

2. kişi	<i>yâð</i>	<i>kil</i>	<i>kilme</i>
	<i>yaz</i>	<i>gel</i>	<i>gelme</i>

¹⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. kişi	<i>yādhın</i> (<i>yāzsın</i>) yazsın	<i>kilhên</i> [gelsin]	<i>kilmehên</i> [gelmesin]
---------	--	---------------------------	-------------------------------

Çokluk

2. kişi	<i>yādiyîd,</i> <i>yādiyîd</i>	<i>kilêjêd,</i> <i>kilêgêd</i>	<i>kilmegêd</i>
3. kişi	<i>yādhınlar</i>	<i>kilhênler</i>	<i>kilmehênler</i>

Teklik ikinci kişi *-yul*, *-gêl* (*-yul*, *-güel*) ya da *-hana*, *-hene* (*-sana*, *-sene*) ekleriyle uzatılabilir: *yādyul yaz*, *bidmegül vazgeçme* [bırakma, bezme], *horçul (sorçul) sor*, *yādhana (yāzsana) yaz!* [yazsana!]

Burada, teklik ve çokluk birinci kişi emir kipinin sessizlerden sonra *-ayım*, *-eyém*, *-ayık*, *-eyék*; seslilerden sonra *-yım*, *-yém*, *-yık*, *-yék* olduğu hatırlatılabilir: *alayım* alayım, *alayık* alalım, *kileyém* geleyim, *kileyék* gelelim, *édleyém* izleyeyim, *édleyék* izleyelim (*édle-* izlemek), *yırlayım* şarkı söyleyeyim, *yırlayık* şarkı söyleyelim (*yırla-* şarkı söylemek), bununla birlikte bu biçimler sıkça isteği ifade ederler: *kileyém* [Almanca] ich will kommen, *yırlayık* wir wollen singen, lasst uns singen.

2. İstek Kipi²⁰

-çay, *-gey*, *-kay*, *-key* ekleriyle:

Teklik

²⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *optativus* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

1. kişi	<i>kilgeymèn</i>	<i>sıkkaymın</i>
	gelmek istiyorum, [geleyim]	çıkılmak istiyorum, çıkabilsem [çıkayım]
2. kişi	<i>kilgeyhèn</i>	<i>sıkkayhın</i>
	gel istiyorum, gel-sen	
3. kişi	<i>kilgey</i>	<i>sıkkay</i>

Çokluk

1. kişi	<i>kilgeymèδ</i> (<i>kilgeybèδ</i>)	<i>sıkkaymıδ</i> (-bıδ)
2. kişi	<i>kilgeyhèδ</i>	<i>sıkkayhıδ</i>
3. kişi	<i>kilgeyler</i>	<i>sıkkaylar</i>

3. Şart Kipi

-ha, -he (-sa, -se) ekleriyle:

Teklik

1. kişi	<i>karaham</i> (<i>karasam</i>) bakarsam	<i>kilmehem</i> (<i>kilmesem</i>) gelmezsem
2. kişi	<i>karaħaŋ</i>	<i>kilmehen</i>
3. kişi	<i>karaħa</i>	<i>kilmeh</i>

Çokluk

1. kişi	<i>karahak</i>	<i>kilmehek</i>
2. kişi	<i>karahayıδ</i> (<i>karahayıδ</i>)	<i>kilmeheğēδ</i> (<i>kilmehegēδ</i>)
3. kişi	<i>karahalar</i>	<i>kilmeheler</i>

4. *Haber Kipi Bilinen (Belirli) Geçmiş Zaman*

Seslilerden sonra *-ni*, *-ne* biçiminde kendini gösteren *-di*, *-de*, *-ti*, *-te* (*-dö*, *-du*, *-to*, *-tü* vd.) zaman işaretleyicisiyle:

Teklik

1. kişi	<i>yadım</i> <i>yazdım</i>	<i>sıktım</i> <i>çıktım</i>	<i>kildēm</i> <i>geldim</i>	<i>tordom</i> <i>durdum</i>
2. kişi	<i>yadıñ</i>	<i>sıktıñ</i>	<i>kildēñ</i>	<i>tordoñ</i>
3. kişi	<i>yadı</i>	<i>sıktı</i>	<i>kildē</i>	<i>tordo</i>

Çokluk

1. kişi	<i>yadık</i>	<i>sıktık</i>	<i>kildēk</i>	<i>tordok</i> (<i>tordık</i>)
2. kişi	<i>yadıñıδ</i> (<i>yadıñıδ</i>)	<i>sıktıñıδ</i> (<i>sıktıñıδ</i>)	<i>kildēñēδ</i> (<i>kildēgēδ</i>)	<i>tordoñıδ</i> (<i>tordoñıδ</i>)
3. kişi	<i>yadı-lar</i>	<i>sıktılar</i>	<i>kildēler</i>	<i>tordolar</i> <i>tordılar</i>

Teklik [olumsuz]

1. kişi	<i>yaðmanım</i>	<i>kilmenëm (kilmedëm)</i>
	<i>yazmadım</i>	<i>gelmedim</i>
2. kişi	<i>yaðmanıñ</i>	<i>kilmenëñ</i>
3. kişi	<i>yaðmanı</i>	<i>kilmenë</i>

Çokluk [olumsuz]

1. kişi	<i>yaðmanık</i>	<i>kilmenëk</i>
2. kişi	<i>yaðmanıñıđ</i> (<i>yaðmadıñıđ</i>)	<i>kilmenëñëđ</i> (<i>kilmedëğëđ</i>)
3. kişi	<i>yaðmanılar</i>	<i>kilmenëler</i>

Ad soylu eylem biçimleri arasından hareketin ve durumun çeşitli usullerinin ve zamanlarının ifadesi için şunlar kullanılabilir: *Süreklilik zarf-fiili*²¹, *geniş zaman sıfat-fiili*²², *bitmişlik [geçmiş zaman] sıfat-fiili*²³, ayrıca *bağlama zarf-fiili*²⁴ ve de aynı şekilde, eğer kişi ekleriyle çekilirse, şu kişi eklerini alır:

<i>Teklik</i>	<i>Çokluk</i>
1. - <i>mın</i> , - <i>mën</i>	1. - <i>mığ</i> , - <i>mëđ</i> (- <i>mız</i> , - <i>mëz</i> ,

²¹ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium continuitatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²² Macarca metinde bu terim, Latince *participium aoristi* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²³ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²⁴ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

-bıð, -bêð, -bız, -bêz)

2. -hın, -hên (-sın, 2. -hıð, -hêð (-sız, -sêz)
-sên)

3. (-dır, -dêr) 3. -lar, -ler (seyrek olarak
-nar, -ner)

1. *Süreklilik zarf-füli a)* Bildirme kipi şimdiki zaman: *yaðamın* (ya da *yaðam*) yazıyorum, *yaðahın* yazıyorsun, *yaða* (*dır*) yazıyor, *yaðabıð* (*yaðamıð*) yazıyoruz, *yaðahıð* (*yaðasız*) yazıyorsunuz, *yaðalar* yazıyorlar; *kilmeymên* gelmiyorum vd.

b) Sürekli geçmiş: *yaða inêm* yazar idim [yazardım], *yaða inêñ* yazar idin [yazardın] vd.

c) Kendisi değişmeden kalırken, *tor-* “durmak” eyleminin tüm biçimleriyle bağlanabilir. Bu ilişki hareketin sürekliliğini ifade eder: *yaða toramın* yazıyorum, *yaða toryanmın* yazdım, yazıyordum, *yaða toryan bulham* yazarsam vd.

2. *Geniş zaman sıfat-filinden türetilen a) gelecek* ya da *bitmemiş şimdiki/geniş [zaman]*²⁵:

Teklik

1. kişi *yaðarmın* *yaðmasmın, yaðmam*
yazarım,
yazacağım *yazmam,*
yazmayacağım

2. kişi *yaðarhın* *yaðmashın*

²⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *praesens imperfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. kişi *yādar* *yādmās*

Çokluk

1. kişi *yādarimδ* *yādmāsimδ*

2. kişi *yādarhıδ* *yādmāshıδ*

3. kişi *yādarlar* *yādmāslar*

Diğer örnekler: *beylermēn* bağlarım, bağlayacağım; *kilmesmēn* ya da *kilmem* gelmeyeceğim, gelmem vd.

*b) Bitmemiş geçmiş*²⁶ ya da *şart*: *yādar inēm* yazdım (o zaman) ya da yazardım.

c) bul- (*ul-*) “olmak” eylemiyle farklı görünüşlü yapılara tüm diziyi verir: *yādar bulamin* (*bulam*) yazarım, yazıya bakarım, *yādar buldım* yazdım, yazıya baktım, *yādmās buldım* yazmadım, yazamadım vd.

3. *Bitmişlik sıfat-filinden*²⁷ türetilen *a) şimdiki* (*mevcut*) *bitmişlik*²⁸:

Teklik

1. kişi *yāđyanmın* *kilmegenmēn*

²⁶ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum imperfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²⁷ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir. “Geçmiş zaman sıfat-fiili” olarak da düşünebiliriz (Çevirenin notu).

²⁸ Macarca metinde bu terim, Latince *præsens perfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

	yazmışım	gelmemişim
2. kişi	<i>yadıyanhın</i>	<i>kilmegenhên</i>
3. kişi	<i>yadıyan (dır)</i>	<i>kilmegen (dêr)</i>

Çokluk

1. kişi	<i>yadıyanbıδ</i>	<i>kilmegenbêδ</i>
2. kişi	<i>yadıyanhıδ</i>	<i>kilmegenhêδ</i>
3. kişi	<i>yadıyanlar</i>	<i>kilmegenler</i>

b) *Bitmiş geçmiş zaman*²⁹: *yadıyan inem* yazdım ya da yazmış idim [yazmıştım], *kilmegen inem* gelmedim ya da gelmemiş idim [gelmemiştim].

c) *bâr* (var) ve *yuk* (yok) eylemleriyle şu şekilde ilişkili olabilir: *yadıyanım bâr* (herhangi bir zaman) yazmışım, *yadıyanıy bâr* (herhangi bir zaman) yazmışsın, *yadıyanı yuk* yazmamış, *yadıyanları yuk* yazmamışlar.

d) *bul-* (*ul-*) “olmak” eyleminin farklı biçimleriyle ilişkili olabilir: *yadıyan bulam* Osmanlı Türkçesi: *yazmış olurum*; *yadıyan bulham* yazmışsam, yazmış olsam, Osmanlı Türkçesi: *yazmış olsam*.

4. *Bağlama zarf-filinden*³⁰ türetilen *belirsiz geçmiş zaman*³¹: *yadıbmın* yazmışım, *yadımayıbmın* yazmamışım. Burada

²⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum perfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

³⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

bu ekin teklik ve çokluk birinci kişide, ayrıca çokluk üçüncü kişide *b*'ye değiştiğini belirtmek gerekir: *yadıblar* yazmışlar, ancak: *yadıp-tur* yazmış(tır).

Eylemin olanaksızlığı: Eylemin olanaksızlığı *süreklilik sıfat-filine* bağlanan *al-* eyleminin olumsuz biçimiyle ifade edilebilir. Bu biçimler çoğu kez ses uyumuna da uyarlar ve eylemle birleşebilirler: *yada almam* yazamıyorum, *yada almadım* ya da *yadaldım* yazamadım, *küre almam* ya da *kürelmem* göremiyorum.

Eylemin soru biçimi: *-mı, -mê (-mu, -mü)* ya da *-miken* soru ekleri düzenli olarak kişi ekli eylemden sonra bulunur, ancak *-mın, -mên, -hın, -hên (-sın, -sên)* gibi kişi eklerini de geride bırakabilir: *yadıñ yazdın, yadıñ-mı* ya da *yadıñ-miken yazdın mı?* Ancak: *bêlehên-mê* ya da *bêle-mêhên* biliyor musun?

³¹ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum indefinitum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).